

(або ж їхніми пращурами), хоча та територія не конче мусила називатися Україною. Як альтернативу до понять Україна / українці, я використовую також поняття Русь / русини, а від XVIII ст. також Малоросія / малороси.

Образи народів і країн

В основі цієї праці лежить питання про сприймання України на Заході. Це питання пов'язане з когнітивним картографуванням та образами, які виникають про країни й народи. Дослідження образів чужого мають давнішу історію, ніж дослідження ментального картографування, а їхня кількість сягає багатьох тисяч.⁷ Так звана імагологія, чи міжкультурна герменевтика, вивчає образи інших країн і народів. Часто такий образ виявляється у зредукованій та емоційно зарядженій формі в упередженнях, кліше, міфах чи стереотипних уявленнях, в узагальнених, приписуваних тому чи тому колективу характеристиках, які можуть знаходити відбиток у текстах та художніх полотнах і часто мало змінюються впродовж століть. Для інтерпретування образу чужого важливо брати до уваги тісно пов'язаний з ним, часто компліментарний власний образ. Питання про правдивість образів не має першочергового значення, бо й неправдива інформація та неправильне сприймання вочевидь також належать до образу.

Образи, які мав Захід про Україну, перебувають у контексті ментального картографування Північної / Східної Європи як варварського й відсталого регіону та взаємопов'язані з образами Польщі й Росії на Заході, рідше з уявленнями про турків і татар. Число досліджень образу Росії на Заході від XVI до середини XIX ст. велетенське,⁸ дослідження ж образу Польщі в той період не такі численні.⁹ Образи Польщі й Росії за ранньомодерної доби змінювалися, мали переважно компліментарний характер і перебували у взаємозв'язку один з одним.

Польщу в XVI ст. хоч і сприймали здебільшого як частину «цивілізованої» Центральної Європи, але почасти і як чужу, ба навіть як варварську. Паралельно з поступовим занепадом Речі Посполитої від середини XVI ст. і до її поділів наприкінці XVIII ст. Польщу оцінювали переважно негативно з приписуваними стереотипами хаосу, безладу, невгамовної «свободи», свавілля шляхти та експлуатації селянства, «польської господарки». Образ Росії розвивавсь у зворотному напрямі. Московську державу XVI–XVII ст. сприймали переважно як чужу, варварську і деспотичну. Внаслідок реформ Петра I Росія зблизилася з Європою, і її часто почали оцінювати позитивно. Філософи Ляйбніц, Вольтер і Дідро захоплювалися Петром Великим і Катериною II як правителями, які відкрили Росії шлях до «європейської цивілізації». Така позитивна оцінка в останні роки царювання Катерини II, крім іншого й під

враженнями від Другого та Третього поділів Польщі, дещо похитнулася, проте за правління Олександра I, «рятівника Європи», утвердилася знову. Лише за правління його наступника, Миколи I, «жандарма Європи», повернувся образ варварської деспотичної Росії. Водночас позитивно змінювався на Заході образ Польщі. Почавшись від ідеалізації Речі Посполитої Руссо, він покращився внаслідок польського повстання проти Росії в 1830/31 рр., яке збурило в Західній Європі хвилю приязного ставлення до поляків.

У формуванні образів народів велике значення мали конфесійні відмінності. До XVII ст., а почасти й пізніше, релігія була основною мисленневою категорією. Православних українців (як білорусів і росіян) принципово відмежовували від польських і західноєвропейських католиків та протестантів. «Греків» загалом вважали еретиками-схизматиками, а їхніх священників – фанатичними й неосвіченими. Ще більш чужими видавалися багатьом західним європейцям юдеї та мусульмани. В епоху Просвітництва від XVIII ст. починають лунати голоси, які вже не відособлюють православних і юдеїв.

Треба з'ясувати, якими каналами потрапляла на Захід інформація стосовно України. Щонайменше до кінця XVII ст. більшість інформації надходила з Польщі. Образ України на Заході довгий час був відбитком польського образу України і формувався під впливом польських інтересів. У XVII ст. польський фільтр виявлявся, наприклад, у газетних новинах про Україну, більша частина яких потрапляла до Німеччини¹⁰ та інших країн з Польщі. У XVIII–XIX ст. місце польського каналу інформації зайняв російський. Уже за часів Петра I російська пропаганда безпосередньо втручалася у західні газетні публікації на тему Північної війни та ролі козаків, насамперед ролі їхнього гетьмана Мазепи.

Тож треба зважати на польські рамки, в яких перебували публікації про Україну. Козаків, які піднімали повстання й вели війни з Річчю Посполитою, а згодом з Росією, та селянство, яке виступало проти легітимної влади, переважно засуджували як незаконних і безбожних заколотників. Симпатії чи захоплення висловлювали лише приховано або в неопублікованих записах. В епоху Просвітництва козаків та їхній вільнолюбний соціально-політичний устрій почали почасти ідеалізувати. Важливо також, у яких відносинах перебувала країна, де виходили публікації, з Річчю Посполитою та Росією. Треба зважати й на взаємозв'язки зі сприйманням інших бунтів і воєн.¹¹

Окреслення теми

Я ставлю перед собою завдання з'ясувати образ України та її населення на Заході, а тому розглядаю публікації лише відповідного періоду. Тільки друковані видання сягали ширших верств і спроможні репрезентувати думки

й погляди тодішньої громадськості (чи громадськостей). Однак з огляду на велику кількість неписьменних і науковий характер численних творів їхня доступність була обмеженою, а тому вони репрезентують лише вузький прошарок освічених еліт. Лише газети й журнали, які я піддаю вибірковому аналізу, сягали ширших кіл, якщо ще й зважати на те, що газетні публікації часто зачитували вголос.

Це означає, що я не беру до уваги рукописні тексти та архівні матеріали, опубліковані лише згодом. Стосується це звітів дипломатів різних європейських держав, опублікованих пізніше подорожних нарисів, щоденників, спогадів та листувань. Вони містять часто змістовніші й надійніші повідомлення та оцінки, ніж друквані джерела, але в них ідеться про конфіденційну інформацію й особисті враження, непризначені для ознайомлення громадськості, а тому їхні автори меншою мірою мусили зважати на панівні думки та інтереси влади у відповідних країнах, аніж автори друкваних текстів. Тому наукові дослідження, ґрунтовані на аналізі саме дипломатичних звітів, такі результативні. Хоч такі джерела, на відміну від друкваних текстів, і дають змогу окреслити ширший і диференційованіший образ України та її населення, я не беру їх до уваги. Західні публікації цікаві тут не так, як джерела з історії України, а передусім як репрезентації громадської думки. До того ж не має значення, чи викладена в них інформація відповідає дійсності, чи ні.

Хоч я й прагну репрезентативності, але не маю змоги охопити всі тексти. Стосується це насамперед XVIII та XIX ст., коли кількість відповідних публікацій стрімко зростає. Хронологічна точка відліку виникає сама собою і стосується перших творів, які з'явилися друком наприкінці XV – на початку XVI ст. Кінцевим пунктом я обрав середину XIX ст., коли зацікавлення Україною відчутно ослабло, а в центр уваги цілком і повністю перемістилася Росія.

Що я розумію під Заходом? Захід тут означає країни, розташовані західніше Польсько-Литовської держави, Росії та України, тобто й великі частини Центральної й Південної Європи. В центрі уваги перебувають німецькомовні країни, Франція, Італія та Велика Британія. Нідерланди й Швецію через брак знань відповідних мов я беру до уваги лише в тому разі, коли там з'являлися відповідні тексти латиною, німецькою або французькою. Лише принагідно зупиняюся на Північній Америці. Визначальний критерій для добору текстів – місце, де вони виходили друком. Географічне чи етнічне походження їхніх авторів тут не має значення. Для ілюстрацій я дібрав винятково зображення, опубліковані на Заході до середини XIX ст.

Оскільки йдеться про образ України на Заході, я залишаю поза увагою країни й держави, до складу яких у XVI–XIX ст. входили частини України, тобто Польщу або ж Річ Посполиту (з Гданськом), Московську державу або

ж Російську імперію та від 1772/1775 рр. Габсбурзьку монархію. Тож я не аналізую тексти, які з'являлися друком у перелічених державах, однак беру до уваги ті опубліковані в цих країнах тексти, які згодом виходили на Заході новим накладом чи в перекладах. Тому поза увагою залишаються не лише польсько- й російськомовні, а й латино-, німецько- і франкомовні тексти, які виходили друком у Речі Посполитій та Росії, навіть якщо їх читали на Заході й вони впливали на образ України. Недолік такого підходу в тому, що не завжди можна простежити трансфер знань і думок з Польщі й Росії на Захід.

Найважливіші типи проаналізованих текстів такі:

1.

Листівки, газети й журнали, які мали суттєво більше поширення, ніж інші джерела. Вони, як і сьгоднішні газети, містять переважно актуальні повідомлення про війни, мирні угоди, повстання, інші політичні події та надзвичайні випадки. З новин, однак, опосередковано можна доходити висновків про образ країни та її мешканців. З огляду на велику кількість газет, які виходили в Західній Європі від початку XVII ст., для аналізу я обрав лише три хронологічно обмежені періоди: 1648/49 рр. і 1653/54 рр., коли запорозькі козаки були в усіх на вустах, та 1708/09 рр., коли увага була зосереджена на гетьмані Мазепі. Крім того, до аналізу я залучив дайджест газетних повідомлень «Theatrum Europaicum». Практичний критерій добірки газет полягав у їхній доступності в інтернеті. Якщо деякі німецькі газети, «Gazette de France» та «Theatrum Europaicum» доступні в кіберпросторі, італійські – ні.

2.

Описи України або ж Речі Посполитої та Московської держави / Росії, які містять інформацію про Україну або ж про окремі її регіони. Описи, присвячені винятково Україні, рідкісні. Перший і найзначніший з них – це «Опис України» Гійома ле Вассера де Боплана, який послужив джерелом для численних майбутніх авторів.

3.

Описи мандрівників, які як очевидці повідомляли про країну та її мешканців. Часто вони мандрували не цілеспрямовано до України, а відвідували її під час подорожей до Речі Посполитої та Росії. Окремі подорожні описи існують від кінця XV ст., і лише від середини XVIII ст., коли усталився жанр подорожньої літератури, їхня кількість зростає.

4.

Історичні твори, присвячені безпосереднім тодішнім подіям, у XVII ст. переважно козацьким війнам, та перші загальні виклади української історії Шерера та Енгеля, які побачили світ наприкінці XVIII ст.

5.

Енциклопедії та лексикони, які подають знання своєї епохи у стислій формі. Вони виходили переважно великими накладами і мали відповідно велике поширення. Тут я досліджую німецькі, італійські, французькі та британські енциклопедії, які вперше почали виходити друком у XVIII ст.

6.

На художній літературі та творах мистецтва я зосереджую увагу лише щодо першої половини XIX ст., коли Україна вперше стала темою в белетристиці й малярстві в усій Західній Європі. Стосується це українських народних пісень та дум, а також ранніх творів високої літератури, переклади яких вплинули на образ України на Заході. Зрештою я аналізую і легенду про Мазепу в белетристиці й мистецтві європейського романтизму.

7.

Ранні географічні мапи XVI–XVII ст., які дають змогу дійти висновків про географічні уявлення на Заході про Україну, її регіони, населені пункти й річки. Від аналізу пізніших мап я відмовився, оскільки вони не містять принципових змін.

8.

Мистецькі джерела за визначенням – це важливий елемент образів країн і народів. На жаль, за період до кінця XVIII ст. мені вдалося знайти лише кілька надрукованих на Заході мистецьких творів, які стосуються України. І це дивно, адже з XVI–XVII ст. збереглася велика кількість гравюр, дереворитів та інших ілюстрацій у листівках і книгах, але стосуються вони переважно турків та «московитів».

До аналізу я зміг залучити лише окрему добірку кожного з типів джерел. Без сумніву, є й інші джерела, які так і залишилися мені невідомі. Деякі, чії назви мені відомі, мені не вдалося відшукати ні в бібліотеках, ні в інтернеті.

Залежно від типу джерела, їхні автори – це географи, історики та інші вчені, енциклопедисти, картографи, публіцисти, газетярі, дипломати та іноземці, які перебували в Україні як фахівці (військовослужбовці, інженери, лікарі тощо), автори подорожних нарисів, інші письменники й художники. Майже всі вони чоловіки, за винятком письменниць Жермени де Сталь і Марі Ферстер, а також філологині Терези фон Якоб (Талві) першої половини XIX ст. Важливо пам'ятати, чи автори текстів знали Україну з власного досвіду, розуміли одну з місцевих мов (українську, польську, російську) або ж принаймні перебували в Польщі або в Росії, чи не відвідували східних теренів Європи й одержували інформацію цілковито з других рук.

У цьому зв'язку цікаво, як поширювалися знання про Україну в Європі, а також загальніше питання про трансфер культури і знань, про комуніка-